

В. Ю. ВАСЕЦЬКИЙ

*Вячеслав Юрійович Васецький, кандидат
юридичних наук, науковий співробітник
Інституту держави і права ім. В.М. Корецького
НАН України*

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА
В ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ (НА ПРИКЛАДІ
УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ)**

Права і свободи людини є однією з ключових наукових проблем, які всебічно вивчаються - з філософсько-гуманістичного погляду, в аспекті принципів перебудови правової системи, проведення економічної та культурної політики. Невичерпність прав і свобод людини є відображенням природи їх носія - людини, у зв'язку з чим їх слід аналізувати цілісно, комплексно, як категорію багатогранну та поліфункціональну. Універсальний характер прав і свобод людини визначає ту обставину, що вони є предметом дослідження всіх галузей суспільствознавства та ряду правових наук, кожна з них визначає певну галузь життєдіяльності людини. З удосконаленням системи прав та свобод людини суспільство пов'язує вирішення ряду внутрішніх, міжнародних та глобальних завдань. Юридична наука в галузі прав та свобод людини має свій складний спектр дослідження.

Сучасний період розвитку суспільства характеризується якісно новим станом, який визначається як процес глобалізації - всесвітній процес, що об'єднує національні утворення в єдину світову систему. Глобалізація передбачає зближення національних правових систем, створення єдиних правових стандартів, насамперед у сфері захисту прав людини. В умовах глобального світу права, свободи, обов'язки людини і громадянина посідають основне за важливістю місце порівняно з іншими правовими явищами.

В умовах розвитку державності України, як демократичної європейської країни, ключове місце належить формуванню правової системи, в якій одним з основних елементів є права людини з позицій як внутрішньодержавного, так і загальносвітового значення. У зв'язку з цим актуальною проблемою є удосконалення законодавчої бази в напрямку розвитку та становлення інституту захисту прав людини як одного з основних пріоритетів правової держави. Якою б не була держава за своєю природою, який би режим не панував - права та свободи людини, її взаємодія з державою завжди мали практичне значення, оскільки без урахування цієї взаємодії неможливо було б встановити в суспільстві порядок, необхідний для пануючої еліти або для демократично обраних представників народу.

Мета даної роботи полягає в з'ясуванні співвідношення між правами і свободами людини і юридичною відповідальністю держави, яка виступає у формі юридичних гарантій по забезпеченню конституційних прав і свобод людини і громадянина. В якості прикладу розглядаються міжнародно-правові гарантії і з'ясовується роль Європейського суду з прав людини, який діє на підставі положень, передбачених Європейською конвенцією про захист прав і основних свобод людини.

Для з'ясування співвідношення між правами і свободами людини і юридичних гарантій держави треба, насамперед, мати певну визначеність у поняттях, які використовуються в дослідженні, а саме в поняттях «права», «свободи», «юридична відповідальність» по відношенню до юридичних гарантій захисту прав і свобод людини і громадянина.

Змісту прав людини властиві моральні, політичні, соціально-економічні, духовні, релігійні і правові фактори. Стосовно співвідношення прав і свобод людини з державою перш за все виступають правові або юридичні аспекти проблеми.

В.Ю.Васецький, 2009

А. Головистікова і Д. Дмитрієв розрізняють поняття «права», «свободи», вони відзначають у цих поняттях подібність і відмінність. Подібність визначається через правову можливість. Відмінність проявляється в тому, що права свідчать про можливість отримання певних благ, а свободи - про можливість уникнути обмежень з боку держави. Таке розмежування, на думку авторів, має практичне значення. Якщо держава закріпила в законі право, то вона бере на себе відповідальність по його забезпеченню. У випадку надання суб'єктам свободи держава бере на себе функції контролю, щоб індивід не міг використати цю свободу на шкоду іншим особам і самій державі¹.

Зміст прав людини і громадянина відрізняються один від одного. Права людини випливають із природного права, а права громадянина - із позитивного права. Ці два боки не повинні протиставлятися одне одному. Говорячи про основну задачу конституційно-правового регулювання прав і свобод людини і громадянина, треба визнати ці права і надати з боку держави гарантії дотримання і забезпечити захист².

Юридична відповідальність визначається як застосування в особливому процесуальному порядку до особи, яка вчинила правопорушення, засобів державного примусу, передбачених санкцією правової норми³. По відношенню до правових гарантій забезпечення прав і свобод людини і громадянина в державі треба відзначити ряд особливостей.

Перш за все відмітимо, що свободи людини і громадянина складають інститут конституційного права, який містить норми, що визначають взаємини держави і особи. Тому, як відзначають П. Рабінович і М. Хавронюк «Гарантії реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина - це умови та засоби, принципи та норми, які забезпечують здійснення, охорону і захист зазначених прав, є порукою виконання державою та іншими суб'єктами правовідносин тих обов'язків, які покладаються на них з метою реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина»⁴.

Зазначені гарантії складають відповідну систему і разом, у сукупності, забезпечують систему прав і свобод людини і громадянина. Усі можливі гарантії забезпечення реалізації прав та свобод людини і громадянина прийнято поділяти на загально-соціальні (загальні) та власне правові, юридичні (спеціальні).

До загально-соціальних гарантій відносять наступні: ідеологічні, політичні, економічні, власне соціальні, організаційні. Ті чи інші загальні гарантії завжди є пріоритетними у сфері реалізації відповідної групи прав людини і громадянина.

Правові (юридичні) гарантії реалізації прав та свобод людини і громадянина, до яких відноситься і юридична відповідальність - це встановлені державою із наданням їм формальної (юридичної) обов'язковості принципи та норми, які забезпечують здійснення зазначених прав та свобод шляхом належної регламентації порядку їх здійснення, а також їх охорони і захисту

А. Олійник зазначає, що розуміння захисту прав і свобод людини та громадянина включає в себе категорії забезпечення, гарантування та здійснення суб'єктивного права. На думку автора, забезпечення конституційних свобод і недоторканості людини та громадянина в Україні - це створення сприятливих умов для їх здійснення, охорона, захист суб'єктивних свобод від правопорушення, відновлення порушеного права компетентними державними органами чи органами місцевого самоврядування, їх посадовими або службовими особами та об'єднаннями громадян здійснення матеріальних чи процесуальних юридичних засобів⁵.

Особливе місце в системі правових гарантій реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина є юридична відповідальність. «її специфіка полягає у тому, що захист і охорону прав та свобод людини і громадянина юридична відповідальність забезпечує шляхом гарантування виконання органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами своїх обов'язків, що кореспондують зазначеним правам та свободам»⁶. Тобто перш за все мова йде, і це є, на наш погляд, головним фактором, про юридичну відповідальність держави в особі органів державної влади, а також посадових і службових осіб.

З іншого боку, юридична відповідальність передбачає функцію забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина, які є складовою: правового статусу людини і громадянина.

А. Олійник зазначає, що розуміння захисту прав і свобод людини та громадянина включає в себе категорії забезпечення, гарантування та здійснення суб'єктивного права. На думку автора, забезпечення конституційних свобод і недоторканості людини та громадянина в Україні - це створення сприятливих умов для їх здійснення, охорона, захист суб'єктивних свобод від правопорушення, відновлення порушеного права компетентними державними органами чи органами місцевого самоврядування, їх посадовими або службовими особами та об'єднаннями громадян здійснення матеріальних чи процесуальних юридичних засобів⁷.

В залежності від рівня юридичного статусу правових гарантій розглядаються міжнародно-правові і національні гарантії, які, в свою чергу, поділені на конституційні і галузеві.

Міжнародно-правові гарантії обумовлені міжнародними договорами, обов'язковими для України. Так, відповідно до Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини держава повинна не лише мати законодавство, яке найповнішою мірою забезпечує дотримання конвенційних прав та свобод, а й вживати всі необхідні заходи для того, щоб воно реально діяло, а не залишалось лише на декларативному рівні.

Конституційні гарантії, як відмічають П. Рабінович і М. Хавронюк, «складаються із принципів конституційно-правового статусу людини і громадянина, а також із конституційних норм, в яких визначені повноваження відповідних органів державної влади та їх посадових осіб щодо забезпечення прав та свобод людини і громадянина, їх відповідальність, передбачені інші засоби здійснення відповідних прав та свобод людини і громадянина, а також спеціальні права, призначені для найбільш ефективної реалізації інших прав людини і громадянина»⁸.

Права людини і громадянина передбачені окремими статтями Конституції України (статті 55-63). В них гарантуються такі права і обов'язки: право на судовий захист прав і свобод людини і громадянина; право на звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; право звернення до міжнародних інституцій; право знати свої права і обов'язки; право на правову допомогу і свободу вибору захисника своїх прав; право захищати свої права і свободи від порушень та протиправних посягань; право на відшкодування шкоди, заподіяної державою.

В цілому система правових гарантій забезпечує захист прав і свобод людини і громадянина в Україні, але, як відзначають більшість дослідників, відповідні норми права, особливо галузевого, є дещо розрізненими, часто неузгодженими з відповідними нормами Конституції України та іншими законами. «Частково це є проявом відсутності належних політичних, економічних та інших загальних гарантій їх здійснення, частково - відсутністю чітких концептуальних засад розвитку вітчизняного законодавства, насамперед, відсутністю закону «Про закони та законодавчу діяльність»⁹.

В якості прикладу розглянемо одну з найбільш удосконалених, на наш погляд, галузь по забезпеченню прав і свобод людини і громадянина - систему міжнародно-правових гарантій.

Вступ України до Ради Європи та ратифікація Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу № 11, дозволяє по-новому оцінювати функціонування механізму захисту прав особи в нашій державі. Особливо актуальним є питання про місце та роль Європейського суду з прав людини, який діє на підставі положень, передбачених Європейською конвенцією. Його юрисдикція визнана обов'язковою всіма державами-учасницями й поширюється на всі спори, пов'язані із застосуванням і тлумаченням норм Конвенції та Протоколів до неї в національних правових системах європейських країн. Суд ставиться вкрай вимогливо до обов'язку держав закріпити в своєму національному законодавстві основні положення Конвенції. Держава повинна не лише мати законодавство, яке найповнішою мірою забезпечує дотримання конвенційних прав та свобод, а й вживати всі необхідні заходи для того, щоб воно реально діяло, а не залишалось лише на декларативному рівні. З іншого боку, вимоги Конвенції ставлять державу перед необхідністю утримуватися від будь-яких дій, які могли б призвести до порушення прав і свобод.

В ст. 3 Конституції України визначається, що «Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Конституція закріплює широке коло особистих, культурних, економічних, політичних, соціальних та інших прав і свобод особи. Саме права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка забезпечує судовий захист, створює адміністративно-правові форми захисту прав і свобод особи в країні та на міжнародному рівні.

Проте, незважаючи на те, що «...з прийняттям Конституції створено сприятливі умови для розбудови ефективної та адекватної інтересам усього українського народу правової системи»¹⁰, в процесі розробки системи юридичних механізмів захисту прав і свобод особи існує та продовжує виникати велика кількість проблем загального і практичного значення. Їх розв'язанню присвячені чисельні дослідження вітчизняних вчених, що пов'язані з різними аспектами проблеми.

Треба зазначити, що в сучасній Україні ще не створено умов для цивілізованого вирішення справ на рівні Європейського суду з прав людини, ще не створена у вітчизняному суспільстві культура звернення до Суду. Це зокрема відобразилося в надмірній кількості поданих заяв до Суду, що свідчить про певні недоробки в цьому питанні на інформаційному рівні. Тому актуальним є розширення заходів щодо впровадження інформаційної програми про діяльність Європейського суду з прав людини серед населення.

На сьогоднішній день надзвичайної актуальності набули питання.

- формулювання концепції прав людини, оскільки більша частина провідних дослідників: вітчизняних, російських та західних - не дають власного визначення цьому терміну, а утримуються від цього;

- аналізу структури поняття прав людини. Різні дослідники приводять різний елементний склад цього поняття. Така ситуація є зрозумілою, оскільки в різних країнах світу існують дещо різні правові системи, а разом з тим і різні погляди на структурний склад поняття «права людини»;

- дослідження проблеми захисту прав людини в Україні. В цьому зв'язку Н. Оніщенко відмічає: «Існуючий стан захисту прав людини і громадянина не тільки не сприяє піднесенню авторитету Конституції серед населення, а підриває їхню довіру до держави і призводить до зростання правового нігілізму»¹¹.

На нашу думку, для подальшої демократизації, гуманізації та розвитку інституту прав людини на європейському просторі, в тому числі в країнах романо-германської правової системи, до якої належить і Україна, доцільно було б здійснювати кроки в напрямках:

а) творення демократичної держави (цей процес є досить інтенсивним в останні десятиріччя) повинно йти нерозривно з процесами оновлення і вдосконалення прав і свобод людини в цих державах, а не врозрід з ними;

б) забезпечення практичного дотримання прав людини, що є особливо актуальною проблемою для держав, що утворились на теренах колишнього соцтабору;

в) здійснення кроків по подоланню корупції і злочинності, з якою стикаються молоді держави;

г) здійснення державами програм по розвитку правосвідомості молоді, поглиблення знання про основні права і свободи людини, ознайомлення з основними міжнародними деклараціями та конвенціями з прав людини;

д) здійснення заходів по подоланню та недопущенню міжнародних конфліктів;

е) створення правового механізму взаємодії національних та міждержавних правових систем, який забезпечував би попередження чи подолання юридичних розбіжностей, що виникають у процесі взаємодії різних за змістом правових систем, а також сприяє їхньому зближенню, адаптації та ефективному функціонуванню в межах єдиного правового простору¹². Такий механізм взаємодії є напрацьованим Радою Європи та Євросоюзом у відносинах національних правових систем, що входять до їхнього складу.

Таким чином, з нашої точки зору, сучасні умови розвитку України, її прагнення приєднання до європейського товариства цивілізованих країн, здійснення таких кроків як ратифікація Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини і

відповідних зобов'язань держави є тими основними факторами, які визначають юридичну відповідальність української держави по забезпеченню захисту основних прав і свобод людини і громадянина, створенню засобів та процедур, вироблення відповідних механізмів у цьому напрямку.

¹ Головистикова А.Н., Дмитриев Ю.А. Проблемы теории государства и права: Учебник - М.: Эксмо, 2005. - С. 623.

² Там само. - С. 626.

³ Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник /Відп. ред. О. Зайчук, Наук, ред Н. Оніщенко. - К.: Юрінком Інтер, 2006. - С. 502.

⁴ Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. - К.: Атіка, 2004. - С. 246.

⁵ Олійник А.Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: Монографія. - К.: Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. - С. 153.

⁶ Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. - К.: Атіка, 2004.-С. 250.

⁷ Олійник А.Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: Монографія. К.: Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. - Стор 153

⁸ Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. - К.: Атіка, 2004.-С. 250.

⁹ Там само. С. 252.

¹⁰ Стретович В. Правова система України: загальна характеристика сучасного етапу формування // Право Укра'ши. - 1998. - № 2. - С. 3-6.

¹¹ Оніщенко КМ. Правова система: проблеми теорії: Монографія. - К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002.- С. 293.

¹² Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи Укра'ши (теоретичні аспекти): Монографія. - К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. - С. 256.

Отримано 10.03.2009

Резюме

В статье рассматриваются вопросы соотношения между правами и свободами человека и юридической ответственностью государства, которое выступает в форме юридических гарантий по обеспечению конституционных прав и свобод человека и гражданина. Основное внимание уделяется правовым гарантиям, которые отображены в Конституции Украины. В качестве примера проанализирована роль института Уполномоченного Верховной Рады Украины по правам человека.

Summary

Problems of a relation between the human rights and legal liability of the state, which appears in the form of the legal guarantees of the human rights, are considered in this paper. The basic attention is given to legal guarantees, which reflex in the Constitution of Ukraine. As an example a role of the institute of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights is analyzed.